

Ο Αριστοτέλης στη Σύγχρονη Αμερικάνικη Θεωρία Δικαίου

του Αριστείδη Ν. Χατζή*

Η δική μου συνεισφορά στη σημερινή συζήτηση έχει να κάνει με την επικαιρότητα του Αριστοτέλη για τη σύγχρονη Αμερικάνικη θεωρία δικαίου. Καταρχήν θα' θελα να δικαιολογήσω την επιλογή του θέματος που ακούγεται κάπως παράδοξο. Πόσο επίκαιρος μπορεί να είναι ο Αριστοτέλης για τη σύγχρονη νομική θεωρία και μάλιστα για την Αμερικάνικη; Είναι βέβαια γνωστό πως ο Αριστοτέλης διατύπωσε την πρώτη συνεκτική θεωρία περί δικαιοσύνης. Κάθε σοβαρό βιβλίο φιλοσοφίας του δικαίου πρέπει υποχρεωτικά, αν θέλει να είναι πλήρες, να ξεκινά από τον Αριστοτέλη. Από εκεί και πέρα όμως, σε τι μπορεί να χρησιμεύσει ο Αριστοτέλης στη νομική θεωρία ενός σύγχρονου κράτους, και μάλιστα του αμερικανικού, όπου το δίκαιο ρυθμίζει τις πιο περίπλοκες διαπροσωπικές σχέσεις στα πλαίσια μιας κοινωνίας που απέχει σήμερα όσο ίσως καμία άλλη από την αρχαία ελληνική;

Την ιδέα για τη σημερινή παρουσίαση συνέλαβα πριν από δέκα ακριβώς χρόνια. Το 1993, ως μεταπτυχιακός φοιτητής στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου συμμετείχα σε ένα σεμινάριο θεωρίας δικαίου στο οποίο κάθε εβδομάδα ένας μεγάλος φιλόσοφος ή θεωρητικός του δικαίου παρουσίαζε μια αδημοσίευτη εργασία του. Κατά την ακαδημαϊκή χρονιά 1993-1994 και κατά καλή μου τύχη, στο σεμινάριο αυτό παρήλασαν οι μεγαλύτερες ίσως προσωπικότητες της αμερικάνικης φιλοσοφίας: ο John Rawls, ο Robert Nozick, ο Richard Rorty, η Martha Nussbaum, ο Richard Posner και πολλοί άλλοι. Το πιο εντυπωσιακό όμως, τουλάχιστον για μένα, δεν ήταν τίποτε άλλο από το γεγονός πως όλοι, ανεξάρτητα από το θέμα που παρουσίαζαν, ανεξάρτητα από τις απόψεις τους, ανεξάρτητα από το αντικείμενό τους, αναφέρονταν εκτεταμένα στον Αριστοτέλη. Μάλιστα πάντοτε ξεσπούσε μια διαμάχη για το τι πραγματικά εννοούσε στο ένα ή στο άλλο σημείο ο Αριστοτέλης.

* Λέκτορας Φιλοσοφίας Δικαίου & Θεωρίας Θεσμών, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας & Θεωρίας της Επιστήμης (Μ.Ι.Θ.Ε.) του Πανεπιστημίου Αθηνών. Διδάκτωρ Νομικής του Πανεπιστημίου του Σικάγο. Το παρόν κείμενο παρουσιάστηκε σε διάλεξη που οργάνωσε το Μ.Ι.Θ.Ε. στις 18 Μαρτίου 2003. Σχόλια ευπρόσδεκτα στην ηλεκτρονική διεύθυνση: ahatzis@phs.uoa.gr

Δεν άργησα να διαπιστώσω και κάτι άλλο, εξίσου ενδιαφέρον αλλά και περίεργο: το έργο του Αριστοτέλη ήταν θέμα συζήτησης όχι μόνο σε φιλοσοφικούς κύκλους ή αποκλειστικά από ιστορικούς της φιλοσοφίας (όπως εκείνο του Πλάτωνα), αλλά από θεωρητικούς όλων των κοινωνικών επιστημών. Πρέπει εδώ να διευκρινίσω ότι δεν αναφέρομαι μόνο σε τιμητικές παραπομπές του είδους «για το θέμα αυτό πρώτος μίλησε ο Αριστοτέλης», αλλά σε ουσιαστική συζήτηση των απόψεών του, σε προσπάθεια αξιοποίησής τους στα πλαίσια σύγχρονων θεωρητικών μοντέλων και πολλές φορές ακόμα και σε προσπάθειες δόμησης σύγχρονων νέο-αριστοτελικών θεωριών.

Σήμερα, στο λίγο χρόνο που διαθέτω, θα προσπαθήσω να αιτιολογήσω αυτό το έντονο ενδιαφέρον που έχουν για τον Αριστοτέλη οι σύγχρονοι Αμερικανοί θεωρητικοί του δικαίου (και όχι μόνο όσοι ασχολούνται με τη φιλοσοφία του δικαίου). Θα παρουσιάσω επίσης ενδεικτικά κάποιες περιπτώσεις σύγχρονων νέο-αριστοτελικών θεωριών που ανέπτυξαν πρόσφατα μεγάλες προσωπικότητες της αμερικανικής νομικής επιστήμης και θα καταλήξω συζητώντας το ενδιαφέρον που μπορεί να έχει ο Αριστοτέλης για την πλέον ασύμβατη με την Αριστοτέλεια σκέψη σύγχρονη θεωρία, εκείνη της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου, η οποία αποτελεί ουσιαστικά εφαρμογή της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής στο χώρο του δικαίου.

Σε μια πρόχειρη έρευνα στο Westlaw, τη μεγαλύτερη βάση δεδομένων της Αμερικάνικης Νομικής Επιστήμης, ο Αριστοτέλης έχει τα τελευταία δέκα χρόνια συνολικά 392 παραπομπές στα 15 σημαντικότερα αμερικάνικα νομικά περιοδικά. Ο Αριστοτέλης είναι ο δεύτερος φιλόσοφος σε παραπομπές μετά τον John Rawls (ο οποίος συγκεντρώνει 711). Όμως ο Rawls θεωρείται ο μεγαλύτερος πολιτικός φιλόσοφος του 20^{ου} αιώνα και η θεωρία του περί δικαιοσύνης συζητείται περισσότερο από κάθε άλλη στον αγγλοσαξονικό κόσμο κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες. Έχει ενδιαφέρον να δούμε πως στην τρίτη θέση μεταξύ των φιλοσόφων έρχεται ο Kant με 378 παραπομπές, στην τέταρτη ο John Stuart Mill με 305 και στην πέμπτη ο Πλάτων με 293. Όπως προανέφερα, οι παραπομπές στο έργο του Πλάτωνα είναι ποιοτικά διαφορετικές από εκείνες στο έργο

του Αριστοτέλη, του Kant και του Mill, καθώς το έργο τους γίνεται αφορμή για κατασκευή νέων θεωριών, Αριστοτελικών, Καντιανών και φιλελεύθερων. Αντίθετα, δεν υπάρχει σχεδόν καμία παρόμοια προσπάθεια κατασκευής νεοπλατωνικών θεωριών δικαίου.

Αυτή η έντονη παρουσία των μεγάλων φιλοσόφων στα νομικά περιοδικά γενικής ύλης δεν πρέπει να ξαφνιάζει. Στην αμερικάνικη νομική θεωρία, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, η φιλοσοφία του δικαίου δεν αποτελεί ένα περιθωριακό αντικείμενο απομονωμένο από την υπόλοιπη πρακτική θεωρία του δικαίου. Η θεωρία του αστικού, του ποινικού, του διεθνούς και βεβαίως του συνταγματικού δικαίου αναφέρονται σήμερα στις μεγάλες φιλοσοφικές και κοινωνικές θεωρίες. Είναι αδύνατη η δημοσίευση στα μεγάλα νομικά περιοδικά ενός άρθρου που δεν θα συζητήσει εκτεταμένα τη σχετική φιλοσοφική βιβλιογραφία ή δεν θα εντάσσεται σαφώς σε κάποια σχολή φιλοσοφική ή κοινωνικής θεωρίας.

Χωρίς αμφιβολία, οι αμερικανοί θεωρητικοί του δικαίου φαίνεται να γνωρίζουν καλά το έργο του, αν κρίνουμε από τον αριθμό των αναφορών. Αυτό δεν είναι περίεργο. Ως γνωστόν, στις Η.Π.Α. για να εισαχθεί κάποιος στις Νομικές Σχολές θα πρέπει να έχει ολοκληρώσει σπουδές πανεπιστημιακού επιπέδου σε κάποιο κολέγιο. Αν μάλιστα φιλοδοξεί να εισαχθεί σε μια από τις 4-5 μεγαλύτερες σχολές, θα πρέπει απαραίτητως να έχει και έναν μεταπτυχιακό τίτλο. Έτσι, οι φοιτητές Νομικής, πριν την εισαγωγή τους στη Νομική Σχολή, έχουν πολλές ευκαιρίες να έρθουν σε επαφή με τον Αριστοτέλη, έργα του οποίου μάλιστα περιλαμβάνονται στη λεγόμενη λίστα των μεγάλων έργων της δυτικής σκέψης που πρέπει οι φοιτητές να διαβάσουν πριν την αποφοίτησή τους στα περισσότερα κολέγια. Επιπλέον, σε ένα εξειδικευμένο τεστ μέτρησης της νομικής ευφυΐας, το περίφημο LSAT [*Law School Admission Test*], που είναι απαραίτητο για την εισαγωγή ενός φοιτητή σε νομική σχολή, υπάρχουν σχεδόν πάντοτε ερωτήσεις από τα *Πολιτικά* ή τα *Ηθικά Νικομάχεια*. Αλλά και στη διάρκεια των νομικών σπουδών τους, οι αμερικανοί φοιτητές έχουν πολλές ευκαιρίες να έρθουν σε επαφή με το έργο του Αριστοτέλη.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της επιρροής του Αριστοτέλη στη σύγχρονη Αμερικάνικη νομική θεωρία αποτελεί η περίπτωση του Richard Posner, του θεωρητικού και δικαστή που έχει ασκήσει τη μεγαλύτερη επιρροή στην ιστορία του αμερικανικού δικαίου (και που πρόσφατα αναγορεύθηκε επίτιμος διδάκτορας του ΜΙΘΕ). Ο Posner, σε άρθρο του που δημοσιεύθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 με θέμα τις θεωρίες περί κράτους στα ομηρικά έπη (Posner 1979), έκανε εκτεταμένες αναφορές στον Αριστοτέλη. Κατηγορήθηκε τότε από συνάδελφό του πως είχε ερμηνεύσει λανθασμένα ένα χωρίο του Αριστοτέλη, διότι είχε χρησιμοποιήσει μια προβληματική μετάφραση των *Πολιτικών*. Όταν ο Posner διαπίστωσε ότι η κριτική ήταν ορθή, αποφάσισε να μάθει αρχαία ελληνικά για να έχει τη δυνατότητα να διαβάζει τον Αριστοτέλη από το πρωτότυπο.

Θα ήταν αδύνατον να περιγράψω εδώ λεπτομερώς τους πολλούς τρόπους με τους οποίους χρησιμοποιείται ο Αριστοτέλης στη σύγχρονη Αμερικάνικη νομική θεωρία. Θα προσπαθήσω απλά και με συντομία να παρουσιάσω κάποιες χαρακτηριστικές περιπτώσεις που το έργο του χρησιμοποιήθηκε ως βάση για τη δόμηση σύγχρονων θεωριών. Το έργο του δεν χρησιμοποιείται μόνο από φιλοσόφους του δικαίου ή συνταγματολόγους, αλλά και από θεωρητικούς του δικαίου των συμβάσεων, του δικαίου των αδικοπραξιών, του ποινικού δικαίου, του οικογενειακού δικαίου, ακόμα και του δικαίου της εταιρικής διακυβέρνησης ή του δικαίου του διαδικτύου! Δεν πρόκειται βέβαια να αναφερθώ σε θεωρίες που είναι γνωστές στην Ελλάδα όπως ο κοινοτισμός και ο ρεπουμπλικανισμός (Galston 1994), αλλά και σε νεο-αριστοτελικές θεωρίες που ανήκουν περισσότερο στην πολιτική ή στην ηθική φιλοσοφία παρά στην φιλοσοφία του δικαίου (Rasmussen & Den Uyl 1991).

Πριν όμως προχωρήσω στην παρουσίαση κάποιων σύγχρονων προσεγγίσεων στον Αριστοτέλη, θεωρώ σκόπιμο να υπενθυμίσω τις βασικές αρχές της θεωρίας του περί δικαίου.

Αν και σε πολλά σημεία των έργων του ο Αριστοτέλης διατυπώνει απόψεις περί δικαίου, η πληρέστερη ανάπτυξη του θέματος αυτού βρίσκεται στα Ηθικά Νικομάχεια (πέμπτο βιβλίο). Αυτό που ενδιαφέρει τον Αριστοτέλη είναι η λεγόμε-

νη Πολιτική Δικαιοσύνη, δηλαδή ουσιαστικά η οργάνωση της κοινωνίας με τέτοιο τρόπο ώστε τα άτομα που ζουν μέσα σε μια πόλη να μπορούν να συμβιώνουν ομαλά ως ελεύθεροι και ίσοι πολίτες. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, οι άνθρωποι δεν θα μπορούσαν να συνυπάρξουν χωρίς δικαιοκούς θεσμούς.

Το δίκαιο έχει ως βασικό σκοπό να διαχωρίζει τις δίκαιες από τις άδικες πράξεις. Τι σημαίνει όμως δίκαιος και άδικος, ποιο είναι το κριτήριο της διάκρισης; Υπάρχει, λέει ο Αριστοτέλης, το φυσικό παγκόσμιο δίκαιο (*το κοινό*) και το συμβατικό, το θετικό δίκαιο (*το γεγραμμένο*). Έτσι, ενώ υπάρχουν μορφές διακυβέρνησης και δικαιοκούς συστήματα που διαφέρουν από τόπο σε τόπο και μεταβάλλονται διαχρονικά, υπάρχει ταυτόχρονα και το δίκαιο το οποίο είναι φυσικό, ανεξάρτητο από την ανθρώπινη θέληση, παγκόσμιο και διαχρονικό. Είναι κοινό, διότι κοινή είναι η φύση των ανθρώπων, κοινές οι ανάγκες τους και οι στόχοι τους. Με τον Αριστοτέλη, λοιπόν, ξεκινά η μεγάλη παράδοση του φυσικού δικαίου στη δυτική νομική σκέψη, που φθάνει σήμερα μέχρι τον John Finnis και τον Ronald Dworkin. Βέβαια, πολύ δύσκολα ο Αριστοτέλης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί φυσικοδικαιοκούς δεδομένου ότι συζητά με μεγάλη συντομία την έννοια του φυσικού δικαίου και κυρίως δεν φαίνεται να τον απασχολεί ιδιαίτερος η αντίθεση του θετού με το φυσικό δίκαιο. Μάλιστα, οι απόψεις του βρίσκονται πολύ πιο κοντά στις σύγχρονες θεωρίες φυσικού δικαίου με μεταβαλλόμενο περιεχόμενο παρά σε εκείνες του Θωμά του Ακινάτη. Έτσι, για παράδειγμα, ο Kelly (1992: 17) εντοπίζει στο έργο του εκφράσεις που θυμίζουν έντονα τη θεωρία των προσαγών του John Austin («αναγκαστική δύναμις»).

Το δίκαιο για τον Αριστοτέλη πρέπει να έχει γενικό χαρακτήρα. Όμως, το δίκαιο πρέπει να ρυθμίζει εξατομικευμένες ανθρώπινες συμπεριφορές. Έτσι, ο νόμος από τη φύση του περιέχει κενά τα οποία πρέπει να συμπληρωθούν από τους εφαρμοστές του δικαίου με τέτοιο τρόπο ώστε να αποκατασταθεί η δικαιοσύνη που έχει διαταραχθεί από τον ατελή νόμο. Τον τρόπο με τον οποίο ο δικαστής θα πρέπει να συμπληρώσει το κενό δικαίου προσφέρει η έννοια της επιείκειας, η οποία έχει σαν σκοπό να προσαρμόσει το δίκαιο στις ειδικές περιστάσεις, στις συγκεκριμένες ανθρώπινες συμπεριφορές, με τον τρόπο που θα το έκανε ο νομοθέτης αν μπορούσε να προβλέψει τη συγκεκριμένη περίπτωση (*HN 1137b*),

περιορίζοντας έτσι την αυστηρότητα του δικαίου και εν τέλει το νομικό φορμαλισμό. Η επιείκεια, όπως και το φυσικό δίκαιο, είναι αμετάβλητη. «Το μεν επιεικές αεί μένει και ουδέποτε μεταβάλλει» (*Ρητορική* 1375a). Προτεραιότητα όμως ο Αριστοτέλης δίνει στην επιείκεια.

Ίσως η σημαντικότερη συμβολή του Αριστοτέλη στη θεωρία του δικαίου αποτελεί ο διαχωρισμός της δικαιοσύνης σε διορθωτική και διανεμητική. Η διορθωτική δικαιοσύνη έχει σαν σκοπό να επανορθώσει κάθε αδικία η οποία μπορεί να προκύψει, επαναφέροντας την προτέρα κατάσταση και αποζημιώνοντας αυτόν που αδικήθηκε, ενώ η διανεμητική έχει σαν στόχο τη διανομή των αξιωμάτων, των αγαθών αλλά και των υποχρεώσεων από την κοινότητα στα μέλη της. Η διορθωτική δικαιοσύνη είναι δύο ειδών, εκείνη που αναφέρεται κυρίως στις συμβάσεις και εκείνη που αναφέρεται στις περιπτώσεις που έχει ασκηθεί βία κατά εκείνου που έχει αδικηθεί. Η διανεμητική δικαιοσύνη δεν ταυτίζεται με την κοινωνική δικαιοσύνη, καθώς ο Αριστοτέλης δεν μιλάει για ισότητα με βάση την ανάγκη αλλά την αξία.

Τέλος, τονίζει πως το δίκαιο πρέπει να αποτελεί όργανο της λογικής και να μην επηρεάζεται από επιθυμίες και πάθη. Πρέπει να είναι υποχρεωτικό για όλους, τους άρχοντες και τον λαό, διότι, όπως σημειώνει, το κράτος του δικαίου είναι προτιμότερο από την αρχή ενός ατόμου (*Π* 1287b).

Η αναβίωση του Αριστοτέλη στη σύγχρονη φιλοσοφία του δικαίου υπήρξε παράλληλη με την αναβίωση της Αριστοτελικής ηθικής θεωρίας από τον Alasdair MacIntyre και την Martha Nussbaum. Ενώ όμως τον MacIntyre (1981) απασχολεί ιδιαίτερα η κριτική της σύγχρονης ηθικής θεωρίας και εν τέλει η αναγέννηση της κλασσικής αριστοτελικής θεωρίας φυσικού δικαίου, έτσι όπως αυτή είχε διαμορφωθεί και μέχρι ενός σημείου διαστρεβλωθεί από τον Θωμά τον Ακινάτη, η Nussbaum ξεκινά από διαφορετική βάση. Η Nussbaum (2000) πιστεύει πως στην αγγλοσαξονική ηθική θεωρία έχουν κυριαρχήσει οι νεοκαντιανές δεοντολογικές θεωρίες, αν και η Αριστοτελική θεωρία μπορεί να προσφέρει πολύ περισσότερα στη σύγχρονη πολιτική θεωρία. Για την Nussbaum, βασικός ρόλος του κράτους είναι η εξασφάλιση των απαραίτητων συνθηκών που

θα επιτρέψουν στους πολίτες να ζουν μια ευτυχισμένη και πλήρη ζωή «εν ευδαιμονία».

Αν και έχει κατηγορηθεί από τις φεμινίστριες για τις απόψεις του για τις γυναίκες, ο Αριστοτέλης παρόλαυτά αποτελεί τη βάση των θεωριών όχι μόνο της Nussbaum αλλά και άλλων φεμινιστριών νομικών. Για παράδειγμα, η Linda Hirshman (1992) ισχυρίζεται πως η πρακτική λογική του Αριστοτέλη σε συνδυασμό με την αρεταϊκή ηθική του και τον κοινοτισμό του, μπορεί να βοηθήσει στη θεμελιακή κριτική του επιστημονικού ρεαλισμού και του φιλελευθερισμού, που με το υψηλό επίπεδο αφαίρεσής τους συμβάλλουν στην ουσιαστική ανισότητα ανδρών και γυναικών (βλ. επίσης Posner 1992).

Πολύ σύντομα θα αναφερθώ στις τρεις πιο σημαντικές πρόσφατες νεο-αριστοτελικές θεωρίες.

Η πρώτη από αυτές ανήκει στον Lawrence Solum, ο οποίος φιλοδοξεί να δομήσει μια αρεταϊκή θεωρία δικαίου. Σε σειρά άρθρων τα τελευταία 15 χρόνια¹ επιχειρεί να απαντήσει κυρίως στο ερώτημα της νομικής και ιδιαίτερα της δικαστικής κρίσης. Για τον Solum, η δικαστική σοφία είναι αντανάκλαση της αριστοτελικής φρόνησης, πρέπει να βασίζεται στην αρετή έτσι όπως ο Αριστοτέλης την περιέγραψε και να αξιοποιεί την επιείκεια για να μπορεί να διατηρήσει την ισορροπία μεταξύ της δικαιοσύνης και της πρακτικής λογικής.

Η δεύτερη διατυπώθηκε από τον Ernest Weinrib. Στο πρόσφατο βιβλίο του «Η Ιδέα του Ιδιωτικού Δικαίου» (1995), ο Weinrib θεμελιώνει μια αριστοτελική θεωρία του δικαίου των αδικοπραξιών, που επιχειρώντας να αυτονομηθεί από τις ινστρουμενταλιστικές θεωρίες περί δικαίου, τονίζει την αυτονομία του δικαίου ως ηθικής πρακτικής με τη δική της δομή και λογική. Σε μια ακραία φορμαλιστική κατασκευή, υποστηρίζει πως το δίκαιο των αδικοπραξιών ενσωματώνει και διέπεται από μια εσωτερική ηθική που δεν έχει τίποτε να κάνει με πραγματικούς στόχους.

¹ Βλ. ενδεικτικά Solum (1988, 2003).

Ίσως όμως η πλέον πολυσυζητημένη πρόσφατη νέο-αριστοτελική θεωρία είναι εκείνη του Anthony Kronman, κοσμήτορα της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Yale και ενός από τους σημαντικότερους σύγχρονους θεωρητικούς του ιδιωτικού δικαίου ο οποίος πραγματεύεται το έργο του Αριστοτέλη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Στο βιβλίο του «Ο Νομικός που Χάθηκε: Αποτυχημένα Ιδανικά του Νομικού Επαγγέλματος» (19??), αναρωτιέται γιατί οι νομικοί δεν συνδυάζουν πλέον την νομική κρίση με ένα σύστημα ηθικών αρχών. Αφού θα παρουσιάσει αυτήν την ηθική πώση του νομικού επαγγέλματος στις Η.Π.Α, θα στραφεί στον Αριστοτέλη, «his intellectual master» όπως χαρακτηριστικά λέει, για να φτιάξει μια θεωρία βασισμένη στις αριστοτελικές ιδέες της φρόνησης, της διαβούλευσης, της φιλίας και της πρακτικής λογικής, η οποία θα μπορέσει να βοηθήσει τους νομικούς να ξαναγίνουν statesmen, όπως ο Lincoln ή ο δικαστής Earl Warren και όχι απλοί στυγνοί επαγγελματίες.

Δυστυχώς, ο χρόνος δεν μου επιτρέπει να επεκταθώ και να αναφερθώ και σε άλλες σύγχρονες προσεγγίσεις, όπως η πολύ πρόσφατη θεωρία της Maureen Cavanaugh (2001) για την ερμηνεία του δικαίου, των George Thomas και Marshall Bilder (1991) για την αυτό-ενοχοποίηση, την πρόσφατη έκκληση της Miriam Galston προς τους φιλελεύθερους συνταγματολόγους (2002) να υιοθετήσουν μια αριστοτελική προσέγγιση «της μέσης οδού» η κυρίως την προσπάθεια του καθηγητή του Berkeley James Gordley (1991) να αναβιώσει μια νέο-αριστοτελική θεωρία των συμβάσεων που θα βασίζεται στην ιδέα της ισότητας στην ανταλλαγή όπως την αντιλαμβανόταν ο Αριστοτέλης (Dos Santos Ferreira 2002).

Μέχρι τώρα, είδαμε ποια είναι η θεωρία του Αριστοτέλη για το δίκαιο, γιατί αυτή είναι ακόμα τόσο δημοφιλής στις Η.Π.Α. και πώς έχει αξιοποιηθεί στα πλαίσια μοντέρνων θεωριών περί δικαίου. Σε όλες όμως τις παραπάνω περιπτώσεις, οι σύγχρονοι νέο-Αριστοτελιστές αξιοποιούν τον Αριστοτέλη με πολλούς τρόπους, μέσα στα πλαίσια όμως πάντα που έχει ορίσει η κυρίαρχη ερμηνευτική προσέγγιση των κειμένων του από την ηθική φιλοσοφία, η οποία αντιμετωπίζει τον Αριστοτέλη ως βασικό εκπρόσωπο των αρεταϊκών θεωριών, οι οποίες βρί-

σκονται στη μία άκρη ενός τριγώνου, του οποίου τις άλλες δύο άκρες καταλαμβάνουν οι ωφελιμιστικές και οι δεοντολογικές θεωρίες.

Στα πλαίσια των θεωριών αυτών, στόχος του ανθρώπου είναι η ευδαιμονία, δηλαδή η ευημερία η οποία βιώνεται μέσω τις καλλιέργειας των αρετών. Το πρόβλημα είναι ποιες είναι αυτές οι αρετές, πώς τις ανακαλύπτει ο άνθρωπος και κυρίως πώς επιλέγει μεταξύ τους όταν αυτές έρχονται σε αντίθεση (ιδίως όταν λάβουμε υπόψη πως ο Αριστοτέλης πίστευε ότι ο ενάρετος άνθρωπος πρέπει να εναρμονίσει όλες τις αρετές). Δεν πρέπει να υπάρχει ένα αντικειμενικό κριτήριο που να επιτρέπει να επιλεγούν οι αρετές και να ξεπερασθεί το πρόβλημα του υποκειμενισμού, αλλά και ο σκοπέλος της συμβατικής συντηρητικής ηθικής;

Στο σημείο αυτό, θα εκθέσω κάποιες απόψεις μάλλον αιρετικές.

Σύμφωνα με τη σχολή της ορθολογικής επιλογής (Elster 1986), ορθολογική είναι μια πράξη η οποία αποτελεί το πιο αποτελεσματικό μέσο επίτευξης του σκοπού που θέτει ένα άτομο. Η θεωρία της ορθολογικής επιλογής μας λέει τι πρέπει να κάνουμε για να πετύχουμε τους στόχους που εμείς θέσαμε (και οι οποίοι εξαρτώνται από τις προτιμήσεις μας). Πέραν όμως του κανονιστικού, η θεωρία έχει και έναν σαφώς περιγραφικό χαρακτήρα, καθώς θεωρεί ότι το άτομο δρα στις περισσότερες περιπτώσεις με βάση τη λογική του και το ίδιο αποτελεί τον καλύτερο κριτή του συμφέροντός του, το οποίο επιδιώκει με τις περισσότερες πράξεις του. Αν ισχύει η θεωρία αυτή, αν οι άνθρωποι δρουν ορθολογικά, τότε η συμπεριφορά τους μπορεί να προβλεφθεί. Η θεωρία αυτή έχει βέβαια ασκήσει σημαντικότερη επιρροή στις κοινωνικές επιστήμες, όμως ακόμα μεγαλύτερη στο δίκαιο (Ulen 1994).

Η προσέγγιση της ορθολογικής επιλογής στο δίκαιο ουσιαστικά αναζητά τις συνέπειες των κανόνων δικαίου σ' έναν κόσμο όπου οι ορθολογικοί άνθρωποι προσαρμόζουν τις πράξεις τους στους κανόνες δικαίου. Εφόσον η συμπεριφορά μπορεί να προβλεφθεί, τότε το δίκαιο μπορεί να διαχειριστεί τα κίνητρα με τέτοιο τρόπο που να επιτύχει τον σκοπό του, ο οποίος δεν είναι άλλος από την κοινωνική ευημερία.

Ας δούμε τι λέει ο Αριστοτέλης.

Ο άνθρωπος ως ατελής ον έχει μέσα του την τάση για βελτίωση και ολοκλήρωση (εντελέχεια)² η οποία τον ωθεί προς ένα τέλος, που για τον Αριστοτέλη ταυτίζεται με την πλήρη ανάπτυξη, την πραγματοποίηση των δυνατοτήτων του. Τι εννοεί όμως ο Αριστοτέλης ως τέλος στην περίπτωση της πόλεως, της κοινωνίας; Από το πρώτο κεφάλαιο των πολιτικών, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει πως η «τέλειος πόλις» σκοπό έχει το «ευ ζην» (*Πολιτικά* 1252b 27-30) που μπορεί να ορισθεί ως ηθική και πνευματική, αλλά επίσης και ως υλική ευδαιμονία (αλλιώς δεν θα έδινε στο ίδιο απόσπασμα τόσο μεγάλη έμφαση στην αυτάρκεια).

Ποιος μπορεί να είναι ο ρόλος του δικαίου στην πορεία αυτή; Γίνεται γενικά αποδεκτό πως για τον Αριστοτέλη η οργάνωση της πολιτείας και το δίκαιο έχουν σαν σκοπό την πραγματοποίηση του γενικού συμφέροντος, δηλ. της κοινωνικής ευημερίας και μάλιστα όχι μόνο της κοινωνίας ως συνόλου, αλλά της ευημερίας όλων των πολιτών (Μιχαηλίδης-Νουάρος 1982: 322, 342).³ Στα *Ηθικά Νικομάχεια* (8.1160a.10) το λέει καθαρά: «αι δε κοινωνίαι ... συμπορεύονται γαρ επί τινι συμφέροντι» και επίσης πως «η πολιτική δε κοινωνία του συμφέροντος χάριν δοκεί και εξ αρχής συνελθείν και διαμένειν· τούτου γαρ και οι νομοθέται στοχάζονται και δίκαιόν φασιν είναι το κοινή συμφέρον». Ταυτόχρονα, ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι το δίκαιο οδηγεί στην καλή ζωή. Το καλό λοιπόν είναι πρότερο του δικαίου ή δίκαιο είναι ό,τι είναι καλό για την πόλη.

Ο νόμος πρέπει να διέπεται αποκλειστικά από τον ορθό λόγο, ο οποίος δεν πρέπει να εξαρτάται από τις ανθρώπινες επιθυμίες («άνευ ορέξεως νους ο νόμος εστίν», *Π* 1287A). Τι νόημα έχει εδώ όμως ο ορθός λόγος; Σύμφωνα με τον Εμμ. Μιχελάκη (1959: 375), η άριστη πολιτεία «δεν προκύπτει εκ λογικής καθαρής απαγωγής...ασχέτως της δυνατότητας των εμπειρικών δυνατοτήτων», αλλά προκύπτει «εκ της παρατηρήσεως των υφισταμένων εμπειρικών συνθηκών και εκ της ιστορίας».

² Βλ. *Περί Ψυχής* (415a 7, 415a 16-17) και *Μετά τα φυσικά* (1047a 30, 1050a.23).

³ Βλ. επίσης Πλάτωνος, *Νόμοι* (875a)

Τι σημαίνουν όλα αυτά; Είναι σαφέστατα αναχρονισμός να ενταχθεί ο Αριστοτέλης στη σχολή της ορθολογικής επιλογής. Όμως δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι ο Αριστοτέλης ήταν αυτός που πρώτος συνέλαβε την ιδέα πως ο άνθρωπος δρα ορθολογικά, αλλά και ότι πρέπει να δρα ορθολογικά, ότι το δίκαιο πρέπει να βασίζεται στον ορθό λόγο, ότι θα πρέπει να διαχειρίζεται τα κίνητρα των ανθρώπων με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτυγχάνεται ο σκοπός του δικαίου, δηλ. η κοινωνική ευημερία. Βέβαια δεν είναι μόνο αυτός ο σκοπός του δικαίου, είναι όμως και αυτός --και ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος που το εντόπισε και το συνέδεσε με τον ορθό λόγο.

Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς πως όλα τα παραπάνω αποτελούν μια αρκετά παράδοξη ερμηνεία του Αριστοτέλη, η οποία δεν ανταποκρίνεται σε αυτό που είχε ο Αριστοτέλης κατά νου. Πιστεύω όμως πως μπορώ με τρία παραδείγματα να δείξω ότι ο Αριστοτέλης ήταν πράγματι αυτός που έθεσε τα θεμέλια της σύγχρονης θεσμικής θεωρίας που βασίζεται στην ορθολογική επιλογή.

Το 1968 ο οικολόγος Garrett Hardin δημοσίευσε στο περιοδικό *Science* το άρθρο του με τίτλο «Η τραγωδία των κοινών». Το άρθρο αυτό θεωρήθηκε θεμελιώδες για τη θεωρία των θεσμών. Ο Hardin, χρησιμοποιώντας το παράδειγμα ενός βοσκότοπου που δεν ανήκει σε κάποιον συγκεκριμένο κτηνοτρόφο αλλά είναι κοινόχρηστος, διαπιστώνει πως κάθε κτηνοτρόφος θα έχει το κίνητρο να τον εκμεταλλευτεί όσο γίνεται περισσότερο. Κάθε ζώο που προστίθεται στη βοσκή μειώνει λίγο την αξία του λιβαδιού ενώ το κέρδος του ιδιοκτήτη είναι μεγάλο. Αν όμως όλοι κάνουν το ίδιο, ο βοσκότοπος θα έχει σύντομα καταστραφεί, καθώς θα έχουν αποψιλωθεί τα χόρτα. Έτσι, σύμφωνα με τον Hardin, ο κάθε άνθρωπος όχι μόνο δεν θα δράσει με βάση το μακροχρόνιο συμφέρον του, δεδομένου ότι κανείς δεν μπορεί να του εγγυηθεί πως θα κάνουν και οι άλλοι το ίδιο, αλλά θα προσπαθήσει να εκμεταλλευτεί όσο περισσότερο και ταχύτερα μπορεί το λιβάδι για να προλάβει τους άλλους. «Η καταστροφή είναι το πεπρωμένο προς το οποίο όλοι άνθρωποι κατευθύνονται ταχύτατα, ο καθένας προσπαθώντας να εξυπηρετήσει το συμφέρον του σε μια κοινωνία που πιστεύει στην ελευθερία των κοινών». Ο Hardin δεν πρότεινε κάποια λύση στο πρόβλημα που ουσιαστικά

αντανακλά το δίλημμα του φυλακισμένου, το έκαναν όμως οι θεωρητικοί της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου. Σύμφωνα με την οικονομική ανάλυση του δικαίου, η καταχρηστική αυτή χρήση πέρα από το κοινωνικά άριστο σημείο μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο με εσωτερικοποίηση του κοινωνικού κόστους, κυρίως με την εισαγωγή ατομικής ιδιοκτησίας.

Ο Αριστοτέλης είχε εντοπίσει όμως το πρόβλημα πολύ νωρίτερα. Σε ένα περίφημο χωρίο των *Πολιτικών* (1261b) όχι μόνο εντοπίζει το πρόβλημα, αλλά το χρησιμοποιεί για να υπερασπισθεί την ατομική ιδιοκτησία με όρους που χρησιμοποιεί η σύγχρονη οικονομική θεωρία του «λαθρεπιβάτη». «Ό,τι ανήκει σε όλους απολαμβάνει από αυτούς τη λιγότερη φροντίδα. Οι άνθρωποι ενδιαφέρονται περισσότερο γι' αυτό που τους ανήκει και λιγότερο γι' αυτό που ανήκει σε όλους. Ή σε κάθε περίπτωση ενδιαφέρονται μόνο στο βαθμό που τους αφορά.»⁴ Αναφερόμενος μάλιστα στον Πλάτωνα λέει, κάπως ειρωνικά, ότι αν με βάση τις προτάσεις του στην *Πολιτεία* κάθε πολίτης έχει χίλιους γιους και εφόσον κανείς δεν έχει τον δικό του γιο, «ούτοι ουκ ως εκάστου, αλλά του τυχόντος ο τυχών ομοίως εστίν υιός, ώστε πάντες ομοίως ολιγωρήσουσιν».

Το δεύτερο πρόβλημα έχει να κάνει με το ζήτημα της διαμόρφωσης των προτιμήσεων. Η σύγχρονη σχολή των οικονομικών της συμπεριφοράς έχει τονίσει πως το δίκαιο όχι μόνο μπορεί να αξιοποιήσει την ορθολογική συμπεριφορά μέσω μιας διαχείρισης κινήτρων, αλλά έχει επίσης τη δυνατότητα να επέμβει στη διαμόρφωση των προτιμήσεων των ατόμων με τέτοιο τρόπο ώστε να μεταβάλλει τους στόχους τους. Για τον Αριστοτέλη, αυτή είναι η διαφορά μεταξύ ενός καλού και ενός κακού νομοθέτη. Οι καλοί νομοθέτες «τους πολίτας εθίζοντες ποιούσιν αγαθούς» (*HN* 1103b).

Όμως ο Αριστοτέλης δεν κάνει το λάθος να υπερτονίσει τον παιδαγωγικό ρόλο του δικαίου και να παραμελήσει τη δύναμη της ανθρώπινης ορθολογικότητας, όπως η σύγχρονη συμπεριφορική οικονομική (Sunstein 2000). Αντίθετα, αντιμετωπίζει το δίκαιο ως ένα σύστημα διαχείρισης κινήτρων, όπως ακριβώς

⁴ και η οικονομική ανάλυση του δικαίου. Φτάνει μέχρι μάλιστα στο σημείο να «ηκίστα γάρ επιμελείας τυγχάνει το πλεισιών κοινόν: τών γάρ ιδίων μάλιστα φροντίζουσιν, τών δέ κοινών ήττον, ή ὅσον ἐκάστῳ ἐπιβάλλει: πρὸς γάρ τοῖς ἄλλοις ὡς ἐτέρου φροντίζοντος ὀλιγορουῖσι μᾶλλον.»

οικονομική ανάλυση του δικαίου. Φτάνει μέχρι μάλιστα στο σημείο να διατυπώσει τη θεωρία του Oliver Wendell Holmes (1897) για τον κακό άνθρωπο (*bad man*), η οποία επηρέασε τόσο τη σύγχρονη οικονομική ανάλυση του δικαίου. Σύμφωνα με τον Holmes, όποιος θέλει να γνωρίσει το δίκαιο πρέπει να το αντιμετωπίσει όπως ο κακός άνθρωπος που ενδιαφέρεται μόνο να προβλέψει τι συνέπειες θα έχει γι' αυτόν η παραβίαση του νόμου και όχι όπως ο καλός άνθρωπος που προσαρμόζει τη συμπεριφορά του ανάλογα με την ηθική συνείδησή του». Λέει λοιπόν ο Αριστοτέλης στο δέκατο κεφάλαιο των *HN*, σε ένα από τα πλέον διορατικά αποσπάσματά του: «Οι περισσότεροι άνθρωποι είναι πιο επιδεικτικοί στον καταναγκασμό και στην τιμωρία παρά στη λογική και στις ηθικές αξίες. Ως εκ τούτου, ορισμένοι πιστεύουν, πως αν και είναι πρόπον ο νομοθέτης να ενθαρρύνει και να προτρέπει τους πολίτες προς την αρετή βασισμένος σε ηθικά επιχειρήματα με την ελπίδα πως όσοι έχουν λάβει μια ηθική διαπαιδαγώγηση θα ανταποκριθούν, είναι όμως ταυτόχρονα υποχρεωμένος να επιβάλει τιμωρία και ποινές στους απείθαρχους και δύστροπους...Διότι μολονότι ο ηθικός άνθρωπος, που στη ζωή του καθοδηγείται από ηθικές αρχές, θα πειθαρχήσει στη λογική, ο κακός που οι επιθυμίες του εξαρτώνται από την ηδονή, πρέπει να υποχρεωθεί σε πειθαρχία με την αύξηση του πόνου, σα να είναι υποζύγιο».

Τέλος, ακόμα και ο τρόπος με τον οποίον η οικονομική ανάλυση του δικαίου αντιμετωπίζει, για παράδειγμα, το δίκαιο των συμβάσεων, όχι μόνο βασίζεται στη κατηγοριοποίηση του Αριστοτέλη αλλά είναι ίσως η μοναδική θεωρία που λαμβάνει σοβαρά υπόψη τον διαχωρισμό διορθωτικής και διανεμητικής δικαιοσύνης στην ερμηνεία των συμβάσεων, προσφέροντας ταυτόχρονα αντικειμενικά κριτήρια για τη μη σύγχυση των δύο. Έτσι, όταν υπάρχει κάποια «αποτυχία της σύμβασης» που οφείλεται σε «αποτυχία της αγοράς» ο δικαστής θα πρέπει να επαναφέρει την ισορροπία στη συμβατική σχέση, την ισορροπία του τέλειου ανταγωνισμού, δηλ. της τέλειας σύμβασης. Αντίθετα, τα προβλήματα διανεμητικής δικαιοσύνης (ιδίως όταν αυτή ταυτίζεται με τη διανεμητική) θα πρέπει να διαχωριστούν απολύτως, εφόσον το κράτος είναι αρμόδιο και καταλληλότερο για την αναδιανομή και όχι ο δικαστής (Hatzis 2002).

Με όλα αυτά δεν ισχυρίζομαι βέβαια ότι ο Αριστοτέλης διατύπωσε κάποια ωφελιμιστική θεωρία ή κάποια θεωρία ορθολογικής επιλογής. Απλά θέλω να δείξω πως ακόμα και μια τόσο σύγχρονη και ρηξικέλευθη θεωρία δικαίου ασχολείται με προβλήματα που πρώτος ο Αριστοτέλης εντόπισε και για να τα λύσει βαδίζει σε μονοπάτια που πρώτος ο Αριστοτέλης χάραξε!

Βιβλιογραφία

- Cavanaugh, Maureen B. (2001), "Order in Multiplicity: Aristotle on Text, Context, and the Rule of Law", *North Carolina Law Review* 79: 577-662.
- Dos Santos Ferreira, Rodolphe (2002), "Aristotle's Analysis of Bilateral Exchange: An Early Formal Approach to the Bargaining Problem", *European Journal of the History of Economic Thought* 9: 568-590.
- Elster, Jon (ed.) (1986), *Rational Choice* (New York: New York University Press).
- Galston, Miriam (1994), "Taking Aristotle Seriously: Republican-Oriented Legal Theory and the Moral Foundations of Deliberative Democracy", *California Law Review* 82: 329-396.
- Galston, Miriam (2002), "The Middle Way: What Contemporary Liberal Legal Theorists Can Learn from Aristotle", in *Aristotle and Modern Politics*, Aristide Tessitore, ed. (Notre Dame: University of Notre Dame, forthcoming).
- Gordley, James (1991), *The Philosophical Origins of Modern Contract Doctrine* (Oxford: Oxford University Press).
- Hardin, Garrett (1968), "The Tragedy of the Commons," *Science* 162: 1243-1248.
- Hatzis, Aristides N. (2002), "The Anti-Theoretical Nature of Civil Law Contract Scholarship and the Need for an Economic Theory", in *Commentaries on Law & Economics: 2002 Yearbook*, Robert W. McGee, ed. (Orange, NJ: Dumont Institute for Public Policy Research).
- Hirshman, Linda R. (1992), "Big Breasts and Bengali Beggars: A Reply to Richard Posner and Martha Nussbaum", *Texas Law Review* 70: 1029-1037.
- Holmes, Jr., Oliver Wendell (1897), "The Path of the Law", *Harvard Law Review* 10: 457-478.
- Kelly, J.M. (1992), *A Short History of Western Legal Theory* (Oxford: Oxford University Press).
- Kronman, Anthony T. (1993), *The Lost Lawyer: Failing Ideas of the Legal Profession* (Cambridge, MA: Harvard University Press).
- MacIntyre, Alasdair (1981), *After Virtue: A Study in Moral Theory* (Notre Dame, IN: Notre Dame University Press).
- Μιχαηλίδης-Νουάρος, Γεώργιος (1982), *Ζωντανό Δίκαιο και Φυσικό Δίκαιο: Εισαγωγή στα Κεντρικά Προβλήματα της Νομικής Κοινωνιολογίας και της Φιλοσοφίας του Δικαίου* (Αθήνα: Αφοι Σάκκουλα).
- Μιχελάκης, Εμμανουήλ (1959), «Ο κατά φύσιν νόμος παρ' Αριστοτέλει» σε *Τόμος προς τιμήν Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου* (Αθήνα).
- Nussbaum, Martha C. (2000), "Aristotle, Politics, and Human Capabilities: A Response to Antony, Arneson, Charlesworth, and Mulgan", *Ethics* 111: 102-140.

- Posner, Richard A. (1979), "The Homeric Version of the Minimal State", *Ethics* 90: 1-27.
- Posner, Richard A. (1992), "Ms. Aristotle", *Texas Law Review* 70: 1013-1017.
- Rasmussen, Douglas B. & Douglas J. Den Uyl (1991), *Liberty and Nature: An Aristotelian Defense of Liberal Order* (La Salle, IL: Open Court).
- Solum, Lawrence B. (1988), "The Virtues and Vices of a Judge: An Aristotelian Guide to Judicial Selection", *Southern California Law Review* 61: 1735-1756.
- Solum, Lawrence B. (2003), "Virtue Jurisprudence: A Virtue-Centred Theory of Judging", *Metaphilosophy* 34: 178-213.
- Sunstein, Cass R. (2000), *Behavioral Law and Economics* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Thomas III, George C. & Marshall D. Bilder (1991), "Aristotle's Paradox and the Self-Incrimination Puzzle", *Journal of Criminal Law & Criminology* 82: 243-282.
- Ulen, Thomas S. (1994), "Rational Choice and the Economic Analysis of Law", *Law & Social Inquiry* 19: 487-522.
- Weinrib, Ernest J. (1995), *The Idea of Private Law* (Cambridge, MA: Harvard University Press).